

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ
ФИЛОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ ФАКУЛЬТЕТИ
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ мен ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТИ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ ТЕОРИЯСЫ
КАФЕДРАЛАРЫ, «ЛИНГВОАРНА» ҒЗЖОӘ ОРТАЛЫҒЫ,
АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ МҰРАЖАЙ-ҮЙІ
«ҰЛТ БОЛМЫСЫ» ЖУРНАЛЫ

**АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ:
ӨТКЕНІ, БҮГІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ**

**G-Global платформасында өткізілген ғылыми-әдістемелік
онлайн-семинардың**

МАТЕРИАЛДАРЫ

2017 жылдың 12–19 қаңтары

АЛМАТЫ 2017

ӨОЖ 811.512.122: 821.0
КБЖ 81.2Каз : 83.3(5Каз)
А94

Баспаға Филология және әлем тілдері факультетінің
Ғылыми кеңесі шешімімен ұсынылған

Редакция алқасын басқарған:

Өмірхан Өбдиманұлы – Факультет деканы.

Күркебаев Кенжетай Құрманбайұлы – Деканның ғылыми инновациялық және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары.

Ақымбек Съезд Шардарбекұлы – Қазақ тіл білімі кафедрасының меңгерушісі.

Редакция алқасы:

Темірболат Алуа Берікбай – Қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының меңгерушісі.

Имаханбет Райхан Сахыбекқызы – Қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының доценті

Иманқұлова Салтанат Меркібайқызы – Факультеттің әдістемелік кеңес төрағасы.

Гүлжанар Амантайқызы – «Ұлт болмысы» журналының бас редакторы.

Жауапты шығарушылар:

Аширова Анар Тишибайқызы – «ЛИНГВОАРНА» филологиялық ғылыми-зерттеу және оқу-әдістемелік орталықтың жетекшісі.

Егізбаева Назыкен Жаненқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті.

«Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ филологиясы: өткені, бүгіні мен болашағы»: Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» атты қазақша әліппесіне 105 жыл толуына орай ғылыми-әдістемелік G-Global платформасындағы онлайн-семинар материалдары (2017 жылдың 12-19 қаңтары). – Алматы: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017 –165 бет.

ISBN 978-601-04-2586-6

ISBN 978-601-04-2586-6

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Филология және әлем тілдері
факультеті Қазақ тіл білімі кафедрасы,
2017 ж.

МАЗМҰНЫ

Алғысөз.....	5
--------------	---

ЖАРЫССӨЗ БАЯНДАМАЛАРЫ

<i>Сыздық Р.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ жазуы.....	6
<i>Уәлиұлы Н.</i> Ұлттық жазудың ұлы диқаншысы.....	9
<i>Смағұлова Г. А.</i> Байтұрсынұлы қазақтың шешендік сөздері жайында.....	14
<i>Салқынбай А.Б.</i> Ақымет Байтұрсынұлы – қазақ грамматологиясының атасы.....	18
<i>Жұбаева О.</i> Қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттардың А. Байтұрсынұлы еңбектеріндегі көрінісі.....	21
<i>Ақымбек С.Ш.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ графикасы мәселесі.....	29
<i>Бұлдыбай А.С. А.</i> Байтұрсынұлының шешендік сөздердің жанрлары туралы толғамдары.....	34
<i>Имаханбет Р.С.</i> «Оқу құралы: қазақша алифба», «Әліп-бій: жаңа құрал» оқулықтары туралы аңдату және кейінгі басылымдарына жалпы шолу.....	37

I. А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ТІЛ БІЛІМІ, ЖАЗУ, ТЕРМИНОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Амантайқызы Г.</i> Қазақ көсемсөзінің қалыптасуындағы Ахмет Байтұрсынұлының қызметі.....	45
<i>Аширова А.Т.</i> Тіл білімінің алтын діңгегі – Ахмет Байтұрсынұлы.....	47
<i>Ахметалиева Г., Зайсанбаев Т. А.</i> Байтұрсынұлы және қазақ тілінің дыбыстық жүйесі.....	50
<i>Әміров Ә. А.</i> Байтұрсынұлы ұсынған лингвистикалық терминдер.....	53
<i>Егізбаева Н. Ж. А.</i> Байтұрсынұлы еңбектеріндегі рай категориясының жіктелу ерекшеліктері.....	56
<i>Есболаева И.А., Базарбекова Н.Ш., Бектаева С.О.</i> Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы.....	59
<i>Жұбаева О.</i> Ахмет Байтұрсынұлының терминжасам ұстанымдары.....	61
<i>Иманалиева Ф.Қ.</i> Экспрессия, эмоция терминдерінің А. Байтұрсынұлы еңбектерінде берілуі.....	67
<i>Имангазина А. А.</i> Байтұрсынұлы және семасиология мәселелері.....	71
<i>Иманқұлова С.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және тілді меңгертудегі берік ұстаным.....	74
<i>Күдерінова Қ.Б. А.</i> Байтұрсынұлының емле ұстанымы, орфограммалау тәсілдері.....	77
<i>Күдерінова Қ.Б. А.</i> Байтұрсынұлы жазуының графика-орфографиялық ерекшеліктері.....	83
<i>Қондыбай К.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және жазу мәселесі.....	88
<i>Мамырбекова Г.М. А.</i> Байтұрсынұлы әліпбиіне қатысты қоғамда орын алған пікірталастар.....	91
<i>Мамырбекова Г. М.</i> Ахмет Байтұрсынұлының қазақ әліпбиін (алфавитін) жасаудағы қызметі.....	95
<i>Мұратбек Б.Қ.</i> А. Байтұрсынұлы зерттеулеріндегі тіл қисыны(стиль), сөз мәдениеті, сөз өнерінің ғылымы мәселелері.....	101
<i>Садуақас Н.А.</i> А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі жазуы мәселесі.....	104
<i>Саткенова Ж.Б.</i> Тілші-ғалым Ахмет Байтұрсынұлының тілдік талдау жүйесіне қатысты әдістемелік көзқарасы туралы.....	108
<i>Турабаева Л.К., Әбдікерімова Г.А., Сайлаубеков А.Н.</i> А. Байтұрсынұлы – қазақ терминологиясын қалыптастырушы.....	110
<i>Түсіпқалиева Р.Қ.</i> Білімнің бастауы – ұлт тілінде.....	113
<i>Шыныбекова А.К. А.</i> Байтұрсынұлы және қазақ терминдері.....	114

II. А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ, ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Айтжанова Г.С.</i> А. Байтұрсынұлының «Өгіз бен бақа» мысалы	121
<i>Әбдікерімова Г.А., Турабаева Л.Қ., Бектаева С.О.</i> А. Байтұрсынұлының мол мұраларының жас ұрпақ тәрбиесіндегі маңызы	123
<i>Базарбекова Н.Ш., Есболаева И.А., Көшербаева Г.М.</i> А. Байтұрсынұлы – бостандық пен тәуелсіздік жолындағы күрескер	125
<i>Бектаева С.О., Әбдікерімова Г.А., Мадалиева А.Б.</i> Ахмет Байтұрсынұлының әдебиет теориясы саласындағы еңбектерінің маңыздылығы	127
<i>Бекназаров Б.А.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және Алаштың айбынды тағылымы	129
<i>Бөгенбаева Ә.Б.</i> Ахмет Байтұрсынұлының креативті көзқараста туған тәржімалары	133
<i>Жаметова Ж. А.</i> Байтұрсынұлы мысалдарын орта мектепте оқыту	138
<i>Матенова Ғ.Ж.</i> Ахмет Байтұрсынұлы шығармасы арқылы өлеңнің мазмұны мен идеясын меңгерту	142
<i>Мұқашев Т. А.</i> Байтұрсынұлы публицистикаларындағы халық тағдыры	149
<i>Мұқашева А. Б.</i> Момышұлының Ахмет Байтұрсынұлы жайлы көзқарастары	151
<i>Оспанова А.</i> Ахмет Байтұрсынұлының қайраткерлік күрес бағыты	154
<i>Рамазанова Ш.Ә.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және шығарма тілі	158
<i>Смағұлова С.Ә.</i> Ағартушының қазақ әліпбиі және оның қазақ тарихындағы маңызы	161

АҚЫМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҚАЗАҚ ГРАММАТОЛОГИЯСЫНЫҢ АТАСЫ

Салқынбай А.Б.

*филология ғылымдарының докторы, профессор
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Жазу – адамзат қоғамы жасаған мәдениеттің биік шыңы. Пиктографиялық және идеографиялық жазулардан бастау алатын жазу тарихы адамзаттың жүріп өткен жолынан мол ақпарат беретін басты құндылық. Жазу болған жерде тарих - бар, білім – жүйелі, ой – тиянақты, ғылым – сапалы, рухани қазына – жинақы. Ғылымның бар болуы жазумен тікелей байланысты, сондықтан сөйлеу мен жазудың қатынасының басты анықтағышы да, ойлаудың таразыланып, ортақ игілікке айналуының да басты әрі негізгі көрсеткіші – жазу. Елдің, ұлттың тарихы таразыланғанда, рухани мәдениетінің парқы мен нарқы зерделенгенде жазудың қадірі арта түседі. «Біздерде мынадай бар, мынадай бардың» нақты дәлелі болады. Жазумен таңбаланып, анықталмаған тарихқа мұрагерінді қалай сендірмексің, бабадан қалған мұрам еді деп кімді иландырарсың? Қандай формада болса да, жазумен қалған тарих – елдің еншісін бөлмей сақтауының басты кепілі. Жазусыз тарих көптеген талас-тартыстарға жол ашып, Елдің кешегісін көз алдына келтіре алмай, ертеңіне деген кемел сенімін әлсіретері даусыз. Осындай аса бір қажеттіліктің мәнін терең ұғып, төл жазу туғызып, төл әліпби жасаған ХХ ғасыр басындағы қазақ көсемі, біртуар кеменгер ғалымы – Ақымет Байтұрсынұлы еді.

Алдымен, мәмілеге келетін нәрсе – А. Байтұрсынұлы түзген араб таңбасына негізделген әліпби қазақ тілінің сөйлеу тілін дәл таңбалайды; барлық емшелер нақтылығымен, ғылымилығымен ерекшеленеді; бүгінге дейін қолданыста бар (Қытайдағы қандастарымыздың қолданысында).

«Әліпби деген тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалардың жұмағы» деп жазған Ақымет Байтұрсынұлы әріптердің тіл дыбыстарын нақты таңбалауына, оқуға және жазуға жеңіл келуіне, үйретуге оңай болуына басты назар аударады [1]. Ғалым жасаған әліпбидің басты ерекшелігі ретінде қазақ сөзін дәл таңбалап, әрбір таңбаның мәні мен ерекшелігін нақты сипаттап, әрі осы дәлдік пен нақтылықты ғылыми тұрғыдан терең талдауында дер едік.

Қазақ жазу ілімі теориясында әріп саны фонема санымен бірдей болуы жетілген жазу екенін танытады деген тұжырым А. Байтұрсынұлы еңбектері арқылы қалыптасты. Әріптің фонемадан аз болуы түркі тілдеріндегі сингармония заңының сөздің негізгі құрылымы мен мағыналық ерекшелігін аша алу қасиетімен байланысты. Дауыстылардың бірыңғай жуан-жіңішкелігі сөздің барлық буындарында сақталатындықтан, көп таңбадан гөрі, сөздің алдына дәйекші белгісін қою арқылы жазу экономиясына жетуге болатынын табуы – Ахмет Байтұрсынұлының реформаторлығы ретінде танылады. Қазақ тіліндегі жиырма төрт түрлі дыбысты таңбалаудың өзіндік ерекше жолы мен жүйесін ұсынған ғалым “қ” мен “ғ” дыбыстарының ылғи жуан, “к” мен “г”, “е”-нің ылғи жіңішке айтылатынын ескерте отырып, былай деп жазады: “Егерде бұл 19 дыбыстың жуан айтылуы үшін бір белгі, жіңішке айтылуы үшін бір белгі керек десек, .. онда 19 дыбысқа 38 белгі керек болар еді. Бұған дайым жуан айтылатын “қ” мен “ғ”-ны қосқанда дайым жіңішке айтылатын “к” мен “г”, “е”-лерді қосқанда, бәріне 43 белгі (харіп) керек” [2].

“Дауысты дыбыстар сөздің жаны, дауыссыз дыбыстар сөздің тәні есебінде” деп санаған Ахмет Байтұрсынұлы әрбір әріп пен оның айтылу жолын тәптіштеп түсіндіріп, жазу емлесін жасайды. “Дауыссыз дыбыстар дауысты дыбыстардың иелігінде” (Сонда, 328-бет) деп түсіндірген ғалым қазақ тіліндегі үндестік заңының ерекше қасиетін айта отырып, оның айту мен жазудағы нақты әрі табиғи қалпын сақтап, дауыссыздың өзі, шындап келгенде, осы заңға бағынатынын дәлелдейді. Бұл ғылыми шындықты кейінгі ғалымдардың мойындағаны, теориялық-тәжірибелік тұрғыдан анықтағаны тағы шындық (Ә. Жүнісбек).

“Жазу дегеніміз – дыбыстың таңбасы. Әр дыбыстың әр елдің таңбасындай таңбасы болады. Таңбасына қарап қай дыбыс екенін танимыз” деуінде үлкен мән бар [3]. Демек, ғалым үшін қазақ тілінің айтылымындағы фонема саны мен әріп саны шамалас, дәл келуі керек.

Қазақ жазу үлгісіндегі тыныс белгілеріне де А. Байтұрсынұлы ерекше мән береді. “Әріптен басқа жазуда қолданылатын белгілерге бүгінге дейін анықтап белгілі ат қойылған жоқ еді. Сүгіретке қарап, біреу олай, біреу былай деп атайтын еді” – дей келіп, негізгі тыныс белгілеріне қазақша ат қойып, бірінші рет айдар тағады: “тыныстық (.), жапсарлық (.), қосарлық (=), тастарлық (-), дәлдеулік (« »), сұраулық (?), лептеулік (!)” [Сонда, 337-бет]. Мұнан байқалатыны, қазақша тыныс белгілерге ат беру, олардың қойылу жолын түсіндіру автор үшін маңызды болған. Қазіргі кездегі *тыныс белгі, қосу (+), сұраулық, лептік белгі, нүкте, үтір* терімсөздерінің алғашқы жасаушы да А. Байтұрсынұлы болғанын аңғарамыз.

Ғалым дауысты дыбыстардың графемалық қасиетін – “буыншы әріп” ретінде танытады да, олардың мәнін, сөз құрамындағы мазмұндық сипатын ерекше талдайды. Сөз мағынасын анықтайтын дәйекші белгінің маңызын жіті түсіндіреді.

Қазақ жазу ілімінің атасы А. Байтұрсынұлы “Дыбысқа сәйкестеп әріп алынбаса, сөздің жазылуы мен айтылуы бөлектенбей қала алмайды” деген ойын бірнеше жерде жұмырлайды, дыбыстар мен әріптер арасындағы қарым-қатынасты терең барлай келе, “дыбыстар мен әріптер арасында сәйкестік күшті болғандықтан, сөздің жазылуы мен айтылуының арасында да сәйкестігі күшті” екенін анықтайды [Сонда, 359-360-беттер]. “Тілдегі бар дыбыстың бас-басына арнаған белгісі бар болса”, тәртіпті жазу болатынын қайталай ескертіп отырады [Сонда, 380-бет].

Қазақ жазу үлгісін ағылшын, американ, француз, қытай жазуларымен салыстыра отырып, олардан ерекше екенін дәлел келтіре отырып анықтап, айтылу мен жазылу арасындағы сәйкестігі мол жазулардың қатарына төте жазуды да жатқызады.

Әліпби түзген, тыныс белгілерін нақтылаған, жазу үлгісін көрсетіп, графема мен фонема арасындағы сәйкестікті терең талдаған А. Байтұрсынұлы емле тәртібіне де мән береді. Әлем халықтарының емле жүйесінен мол хабары бар ғалым, қазақ сөзінің ішкі болмысына сай келетін жүйені, дұрыс сауаттандыратын емлені қажет санайды. “Сауаттылық негізі жазу” деген жолды берік ұстана отырып [Сонда, 362-бет], “жазу – әріптердің сүгіретін сала тізу, оқу – әріптердің дыбыстарын айта тізу” екенін нақтылайды.

Ғалым емленің төрт негізін атап көрсетеді:

- таңба жүйелі (негізі - ынтымақ);
- тарих жүйелі (негізі - дағды);
- туыс жүйелі (негізі - тегіне қарай);
- дыбыс жүйелі (негізі - естілуіне қарай).

Оларға жеке-жеке талдау жасай отырып, әрбірінің ерекшелігі талдап, оң тұсы мен қазақ сөзіне сәйкес келмейтін жағын ғылыми тұрғыдан саралап зерделеді. Ең бастысы, қазақ сөзінің дұрыс жазылуына ерекше мән береді, ауызша айтылғанның бәрін сол қалпында жаза салуға да болмайтынын атап көрсетеді.

Қазақтың төл жазуы деген түсінікті А. Байтұрсынұлы еңбектерінен кейін қолдануға мүмкіндік туды. Өйткені қазақ сөзінің өзіне тән айтылым, жазылым ерекшеліктері мен сипаты осы еңбекте жан-жақты анықталып, грамматология ғылымы талап ететін заңдылықтарға басты көңіл бөлініп, негізгі ғылыми жауабы берілді.

Жазу туралы ғылым өзінің дербес пәнін нақтылау үшін, тілдің табиғи қалпын таңбалайтын, ғылыми сипатын іздеуі керек десек, А. Байтұрсынұлының қазақ жазуы туралы жазған ғылыми пікірлері осы талаптарға толықтай жауап береді. Төте жазудың сөздің дыбыстық табиғатына жақын келіп, оқуға және жазуға оңай болуы үшін Ақымет түсіндіруіне қарап отырып, осы жазудың қазақ сөзінің болмысын таңбалау үшін барын салғанын аңғару қиын емес.

Қазақ сөзінің дұрыс жазылуы үшін «туыс жүйелі емленің де, дыбыс жүйелі емленің де түкпіріне қамалмай, екеуінің арасынан жол тауып беретін» Байтұрсынұлы ұсынысы бүгінгі күнгі орыс жазуына негізделген әліпбиіміздің де басты талаптарының жасалуының теориялық негізі болған деп есептейміз. Бұл Ақымет ұсынған сегіз ұсыныстың ғылыми негізділігі мен жүйелілігін танытса керек.

Сонымен, А. Байтұрсынұлы қазақ жазу ілімі ғылымының негізгі ғылыми-теориялық тұжырымын жасап, тәжірибелік жолын қалыптастырған, фонема мен графема арасындағы қатынастың тереңдігін дәл тауып, айтылу мен жазу арасындағы сәйкестіктің мүмкіндігінше мол, нақты болуына басты назар аударған тұңғыш ғалым.

Грамматология ғылымына неге назар аударамыз?

Грамматология – жазу туралы, жазу жүйесі туралы, жазудың генеологиялық тарихы мен даму жолдары, мәдениеттегі жазудың рөлі мен орнын саралайтын тіл білімінің бір саласы. Бұл саланы алғаш жүйелеп, ғылыми тұрғыдан негіздеген америкалық ғалым И. Е. Гельб. Ол «Опыт изучения письма (основы грамматологии)» атты зерттеуінде алғаш «грамматология» терім сөзін қолдана отырып, адамзаттың жазу тарихына терең талдау жасайды. [4].

Ф. де Соссюрдің пайымдауынша, сөйлеу тілі жазуға байланып қалмайды. Соссюрдің келтіретін қисынында ауызша сөйлеу, өз терім сөзімен айтсақ, «белгілеуші мен белгіленуші» ғана – тіл білімінің басты зерттеу пәні болып қала бермек. Жазу – Соссюр ұғымында, шартты белгінің жиынтығы.

Қазіргі Еуропа ғылымында жазудың маңызы мен рөлі жоғары бағаланады. Бұл туралы Жак Дериданың жазған ғылыми зерттеулерін келтіру орынды болмақ [5]. «Вопросы истории письма, процесс его постепенной фонетизации и линеаризации лежат в корнях и основаниях всех наук», - деп жазады Ж. Дерид. Жазудың табиғатын мәдени-философиялық бағытта таразылаған Жак Дерид оның мәдени дамудағы маңызды рөлін анықтайды.

Ал жазу-сызуы кеш дамыған деп танылып жүрген қазақ халқының тіл білімінде Ақмет Байтұрсынұлы арқылы тек жазудың өзі ғана емес, сонымен бірге оның ғылыми жүйесі негізделгенін, әрбір таңбаның сыры мен қыры анықталып, емлесі орныққанын және бұл жазудың сөйлеу тіліндегі дыбысталуына дәл және толық сәйкес келгенін көрсету орынды болмақ.

XX ғасырдың ең үлкен қасіреті қазақ сынды еркін көшіп, кең жайлаған дала халқының Ф.И. Голощекиннің қолдан жасаған «көшесінде» отырам деп, малынан айрылып, ашаршылыққа тап болуы ғана емес, жиырма-отыз жыл көлемінде жазуын үш рет ауыстыруы еді. Рухани құлдырау, түпкі шын тарихынан көз жазу, сауаттылық пен сауатсыздықтың арасын мөлшерлеуден ажырау – жазудың ауысуымен тікелей байланысты деп қарауымыз қажет. Адам өзінің сезімін, ойын, түсінігін белгілі қалыптасқан шартты таңбалар арқылы, яғни жазу арқылы бере алады. Бұл жазу не таңба барлығына түсінікті болуға керек. Ал өткен ғасыр басындағы жазудың ауысуы қазақ халқын осындай бір-біріне түсінікті болудан, бірін-бірі жазу арқылы түсінуден айырды.

Кешеге дейін жазылған ғылыми әдебиеттерде көшпенді қазақ халқының мәдениеттен, соның ішінде жазу мәдениетінен кейін қалып, кешеуілдеп дамығаны тілге тиек етілетіні жасырын емес. Ал XX ғасыр басында жазылған Ақмет Байтұрсынұлы жазған еңбектерде қазақ жазуының жүйесі талданып, төте жазу ұсынылып, оның грамматологиялық табиғаты ашылғанын көрсету арқылы қазақ мәдениетінде жазу туралы ғылыми зерттеулердің болғанын, оның кеңестік саясатпен тұншықтырылғанын нақты деректер арқылы таныта аламыз. Тек әліпбидің жайы мен емшелердің мәні жөнінде ғана Ақмет Байтұрсынұлының жиырма шақты ғылыми мақаласы бар. Мұнда жазылған мәселелер өзінің ғылыми сипаты жағынан әртүрлі болып келеді. Заманындағы айтыс-тартыстарға жауап ретінде, елге түсіндіру мақсатында жазылған ғылыми еңбектің бүгінде де өзектілігі бар. Қазақ ғылымында қазірге дейін шешілмей, үлкен полемика туғызып отырған жазу, жазу ауыстыру мәселесі сол Ақмет көтерген және жауап берген деңгейден жоғары аса алмаған.

Ғалым зерттеулерінде әліпбидің жалпы ғылыми теориялық мәселелеріне қатысты да өз пайымдауларын айтып отырады. Мәселенки, «жақсы әліпбидің сыпатын таныту» үшін, оның төрт түрлі қасиетін санамалап көрсетіп, түрік әліпбиіне, латын әліпбиіне қатысты өзінің көзқарасын білдіреді. Бұл көрсетілген талдаулар қазіргі грамматологияда талданып жүрген ғылыми зерттеулердегі қисындардан артық болмаса, кем емес дер едік.

Қорыта айтқанда, Ақымет Байтұрсынұлы түзген әліпбидің Қазақ әліпбиі ретінде, грамматологиялық негізі жүйелі зерттелгендіктен, қазіргі таңда да қолданыста бар болғандықтан да, әлемдік деңгейде жазу ғылымы тарихынан орын алуы керек.

Ал қазақ тіл білімінде жазу ғылымының (грамматологияның) негізін қалаған А. Байтұрсынұлы екені даусыз шындық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Алаштың тілдік мұрасы. -Алматы, 2009. 27-бет.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы, 324 –бет.
3. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы 332-бет.
4. Гельб И.Е. Опыт изучения письма: Основы грамматологии/Перевод с англ. М., 1982.
5. Деррида Ж. О грамматологии/ Пер. с франц., Издательство: -М., 2000. С: 5

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ЖАҢА БАҒЫТТАРДЫҢ А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Жұбаева Орынай

филология ғылымының докторы

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты

Грамматика бөлімінің меңгерушісі

Қазақ тіл білімінің тарихын шартты түрде төрт кезеңге бөліп қарастырамыз:

I кезең – ұлттық тіл білімі қалыптасқанға дейінгі кезең: Н.Ильминский, М.Терентьев, П.Мелиоранский, И.Лаптев, Н.Созонтов еңбектері (1860-1912 ж.);

II кезең – ұлттық тіл білімінің қалыптаса бастаған кезеңі: А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, Т.Шонанов, Қ.Кемеңгерұлы, Е.Омаров, Ж.Аймауытов (1912-1930 ж.);

III кезең – ұлт зиялыларының қудалануына байланысты еңбектерін оқытуға тыйым салынып, тіл білімінде еуроцентристік бағыттың белең алуы (1930-1988 ж.);

IV кезең – репрессия құрбандарының ақталып, олардың еңбектерін пайдалануға жол ашылуы (1988 жылдан бергі кезең).

А.Байтұрсынұлы еңбектері мен кейінгі оқулықтарды өзара салыстыра отырып, ғалымның көптеген категориялардың еңбектерінде басқаша сипатталғанын, бірқатар өзгешеліктер барын байқаймыз. Қазақ тіліндегі жақ категориясының анайы/сыпайы түрге жіктелуі ментальдіктің (ұлттық діл) көрсеткіші бола алады. Бұл туралы А.Байтұрсынұлы былай дейді: «Сыпайылап сөйлегенде, сөйлеуші өзін *мен* деудің орнына *біз* дейді, тыңдаушыға *сен* деудің орнына *сіз* дейді, бөгде кісіні ол деудің орнына *ол кісі* дейді. Сондықтан *біз* – I жақ, *сіз* – II жақ, *ол кісі* – III жақ болады» [1, 226-б.]. А.Байтұрсынұлы еңбектерін зерделей отырып, ғалымның тәуелдеу мен жіктеуді, ең алдымен, анайы және сыпайы түрге бөліп алғанын көреміз. Анайы түрін іштей I жақ (мендік), II жақ (сендік), III жақ (бөгделік), сыпайы түрін I жақ (біздік), II жақ (сіздік), III жақ (оларлық) түрінде бөліп алған.

III жақ адамға қатысына қарай I, II жаққа қарсы қойылады. Ол көбінесе нөлдік тұлғада келеді: *Мен студентпін, сен студентсің, ол – студент*. А.Байтұрсынұлы адамға қатысты қолданылатын III жақты *ол кісі* түрінде даралаған. Жақ категориясы өз ішінен оппозиция құрап, адамға қатысты қолданылуына қарай I, II жақ III жаққа қарсы қойылады. III жақ өз ішінен адамға да, затқа да қатысты қолданылуы бойынша жіктеледі. Сонымен қатар қазақ тіліндегі *ол* есімдігі жіктеу есімдігі ретінде де, сілтеу есімдігі ретінде де қолданыла береді. Мысалы: *Ол бүгін келеді* деген сөйлемде *ол* – жіктеу есімдігі ретінде қолданылса, *Ол ағашқа тиіспе* деген сөйлемде *ол* – сілтеу есімдігі ретінде қолданылып тұр. Жіктеу есімдігі мен сілтеу есімдігінің арасында тұлғалық айырмашылық жоқ. *Ол* есімдігі *бұл, сол, анау, мынау* т.б. есімдіктермен қатар сілтеу есімдігі ретінде қолданыла береді. Бұл басқа түркі тілдеріне де тән.